

LA PROBLEMÀTICA

per Prócoro Hernández Aguilar

40 (464/Volum 2/juliol-agost 1982

ciència 18)

El cas dels otomí del centre de Mèxic no és més que un dels múltiples casos de la problemàtica indígena d'aquest país tan complex. La cultura hegemònica pretén integrar econòmicament els pobles indígenes, desposseint-los de la seva cultura autòctona per mitjà de mecanismes alienants d'integració social.

Prócoro Hernández Aguilar (Querétaro, Mèxic), ha fet estudis universitaris sobre antropologia i sociologia a les Universitats de Mèxic i París. Actualment és investigador a la Universitat de Perpinyà.

ORIGEN DELS OTOMÍ

La població indígena otomí pertany al Mèxic Central. Es constituïda per grups molt dispersos que parlen una mateixa llengua, malgrat que amb algunes diferències. L'otomí, amb altres sis llengües vives, integra la família lingüística *oto-pame*: el mazahua, el pame-nord, el pame-sud, el txitximeca, el matlazinca i l'ocuilteca. Se sap que els otomí van conviure amb altres civilitzacions i que, aplegats amb els olmeques, van exercir una notable influència sobre el poble tolteca. Els otomí eren homes d'alta reputació bèl·lica i gairebé sempre van estar integrats en altres poblacions, cosa que en fa difícil l'estudi. El poble otomí vivia a la serralada de Las Cruces, a l'oest de Mèxic, i pels volts d'Ixtlahuaca, també a l'estat de Mèxic. Trobem els otomí a la vall del Mezquital —a l'estat d'Hidalgo— i, encara, als estats de Querétaro i Guanajuato. En el de Querétaro viu el grup otomí objecte d'aquest treball.

Els otomí de Santiago Mezquititlán Aquest nucli de població correspon administrativament al municipi d'Amealco, a l'estat de Querétaro. Establerts a la rodalia d'Amealco hi ha diversos grups otomí i els més importants són els de les poblacions de Santiago Mezquititlán, San Ildefonso, San Miguel Tlaxcaltepec,

Chitejé de la Cruz i San Juan Dehedó, seguits d'altres de menor densitat. Els otomí de Santiago Mezquititlán, amb els de San Ildefonso, fan el nombre més elevat i, també, la població més homogènia. El poble d'Amealco —no indígena— els fa de contacte amb l'estat de Querétaro i la resta de Mèxic. Es diu que els fundadors d'Amealco es van establir en aquell indret per tal de treballar la fusta i fer carbó; alguns escriptors antics han anomenat el poble "indret apropiat als dolls". El mot "Mezquititlán", segons la *Descripción de Querétaro*, vol dir a l'ombra del mezquite (*mezquite*: arbre americà semblant a l'acàcia, del gènere *Robinia*). No es coneix exactament l'origen dels otomí de Santiago Mezquititlán, però, no obstant això, hi ha alguns documents que demostren la seva probable condició de pertanyents al grup, nombrós, d'otomí que viuen als voltants de Jilotepec, el seu centre més important. Carrasco parla de les poblacions otomí a la rodalia d'Amealco, Cimapanotoco i Calpulalpan les quals, segons que diu, en temps de Vetancourt eren visitades pels missioners del convent de Jilotepec. Els escrits dels monjos confirmen que periòdicament recorrien poblacions otomí. Segons l'esmentat *Descripción de Querétaro*, aquests nuclis otomí haurien format part del grup de l'estat de Mèxic i s'haurien fos a Santiago Mezquititlán. No es coneix la data exacta de la seva arribada a l'indret, però J. Soustelle suposa que es devia produir després de la conquesta espanyola. El punt central d'aquest treball serà una anàlisi socio-productiva a partir de les dues activitats principals dels otomí de la zona: l'agricultura i l'artesanía. L'estudi és fonamentat en una enquesta realitzada entre vint-i-una famílies, més l'observació general de la comunitat otomí. Parla-

rem únicament de la situació en els darrers anys, però això no vol pas dir que no hàgim tingut present el passat històric, que ha estat l'objecte d'un altre treball més extens.

INDÍGENA A MÈXIC: EL CAS DELS OTOMÍ

Antigament, la roba dels otomí era confeccionada amb independència respecte a la societat externa. Actualment venen els seus vestits a la societat exterior

(ciència 18

juliol-agost 1982/Volum 2/465) 41

ORGANITZACIÓ DE LES TASQUES AGRÍCOLA I ARTE ANA

Els otomí de Santiago tenen explotacions molt reduïdes i sovint situades en indrets desfavorables. Generalment, les seves terres són més pobres que les dels altres camperols i no tenen regadiu; ja es com-

prèn, d'entrada, que les seves explotacions no poden proporcionar cap producció considerable per a la subsistència dels habitants.

Quan parlarem de l'agricultura d'aquesta població tindrem presents els dos factors existents: la propietat privada i l'*ejido* (terra comunal, pertanyent al govern, però d'explotació individual).

L'artesania, particularment elaboradora de vestits brodats, és una important font d'ingressos de les famílies otomí. Aquesta activitat no constitueix un sector

independent, sinó que fa de suport a la que hem esmentat en primer lloc. Un centre INI (Institut Nacional Indigenista) compra tota l'artesania; el preu d'adquisició el fixa l'organisme central de la institució i a través seu es fa el comerç a escala nacional i per a l'exportació.

1.- L'agricultura

El producte més abundantment cultivat és el moresc, cereal bàsic en la seva alimentació, la qual, d'altra banda, és molt pobre. Hi ha ben pocs camperols otomí que facin conreu d'altres productes, com són ara el blat i l'ordi. El moresc ocupa la proporció més important.

De les vint-i-una famílies que hem enquestat, solament deu sembraven moresc. Les seves terres tenen característiques de minifundi i gairebé les podríem qualificar d'horticultura, perquè solen fer un quart d'hectàrea, mitja o una hectàrea. Sis camperols, amos de també petites proporcions de terra, cultiven blat, moresc i ordi. Els cinc restants —amos d'explotacions més importants— fan policultiu en les seves terres.

Un grup de camperols reduït posseeix més terra que no pas els altres. La terra està mal repartida i les majors extensions pertanyen a camperols no otomí, establerts en aquell indret. El mateix desequilibri que trobem en la distribució l'observem en l'aprofitament del regadiu. Els grups de deu i sis famílies posseeixen un tant per cent molt baix de terra de regadiu, la qual cosa no passa en el grup de cinc. La majoria de les explotacions són de secà, cosa que constitueix un greu problema. Car sense regadiu no és possible d'aconseguir cap bona producció. Tots els camperols asseguren que si les seves terres fossin totes de regadiu produirien molt més; les pluges solen arribar amb retard.

Les terres otomí de secà i mancades d'altres mitjans de producció rendeixen poc, sobretot les més reduïdes en extensió. Hi ha una diferència neta productiva entre les terres de secà i les de regadiu. Els camperols amos de major nombre d'hectàrees tenen també els millors mitjans de

conreu i, contràriament, els petits propietaris obtenen collites migrades, insuficients per a l'alimentació dels familiars. Molts d'aquests camperols han de treballar altres terres durant cert temps per tal de compensar la seva economia deficitària.

La producció agrícola otomí és feta, únicament, per a l'autoconsum. Això explica el fet que el moresc sigui el cultiu més estès.

Que la producció sigui insuficient és conseqüència de l'exigua mesura de les explotacions i de la manca de mitjans de cultiu. Aquest és un problema que els otomí miren de resoldre a través d'altres activitats, la més important de les quals és l'artesania.

2.- L'artesania

No es coneix tota l'evolució de la indústria otomí car la informació conservada per la tradició és incompleta. No obstant això, se sap que l'antic vestit otomí era elaborat per ells mateixos. Encara a començament d'aquest segle la dona feia íntegrament el seu vestit de llana; el de l'home, en canvi, ja no era fet així: s'adquiria la matèria primera, excepció feta del gavany de llana. Antigament, fins i tot en uns temps no gaire llunyans, es teixien i brodaven vestits segons les pròpies necessitats: no hi havia comerç d'indumentària. Els ornaments eren fruit de la creativitat del poble otomí. Per al vestit, no depenien de ningú: tot, sencer, era confeccionat per ells mateixos.

Des de fa uns anys el govern mexicà ha fomentat l'artesania en les comunitats indígenes. L'INI ha estat l'estament promotor d'aquesta activitat.

Des de fa alguns anys, l'INI ha inclòs els otomí de Santiago Mezquitlán en el seu àmbit d'activitats. Els adquireix teles brodades, sobretot tovalles, sarrons, bruses, faixes i nines. L'aportació femenina en l'artesania otomí és altament rellevant i, per consegüent, en l'economia del poble. Hi havia 301 dones registrades com a proveïdores d'artesania a l'INI. No es pot mesurar en els mateixos termes la

producció agrícola que l'artesania, car aquest darrer nivell d'activitat depèn de la producció enlestida i lliurada. Més que no pas el volum de peces lliurades al mercat a través de l'INI, hem estudiat el ritme de producció per mesos i persones. I ens dona la següent estadística: vuit dies del mes, 51 peces lliurades, avaluació en pesos mexicans, 8.442; 10 dies, 40 peces, 3.235 pesos; 15 dies, 77 peces, 10.560 pesos; 21 dies, 91 peces, 9.790 pesos i 29 dies, 96 peces i 9.490 pesos. D'acord amb la dada anterior, la producció és incrementada progressivament i passa el mateix amb el valor monetari. Cal, això no obstant, advertir que el darrer concepte depèn del preu de les peces, car no totes les que han elaborat tenen un preu idèntic. Tampoc no pot ser pres el lliurament de peces com un increment absolut, perquè alguna vegada hi ha peces que demanen un treball menys minucios i s'enllesteixen més de pressa. Comprovem, doncs, que entre el 8 i el 10 de cada mes hi ha una grossa diferència en l'avaluació monetària en relació amb el nombre de peces venudes i el mateix fet es reproduceix entre els dies 15 i 29. La producció de vestits varia segons els mesos de l'any i la comprovació obtinguda posa de manifest que durant els mesos de juny, juliol, agost i setembre, el lliurament de peces a l'INI és superior. L'augment registrat coincideix amb la manca gairebé total de feines agrícoles, en les quals la dona també sol intervenir. Algunes de les dones treballen molt i lliuren un elevat nombre de peces. Els lliuraments a l'INI es fan regularment cada dues setmanes; hem comprovat que les teixidores joves produeixen més que les d'edat superior. La dona otomí broda menys durant l'època de més feina al camp i ha de repartir la seva activitat entre la tasca agrícola i l'artesania. Gràcies a l'artesania la dona otomí ha trobat un nou recurs per a la subsistència de la família. Ara ja no és solament l'home qui afronta econòmicament la situació, compta amb la col·laboració de les dones. També és la dona qui fa la major aportació de diners, atesa la diferència de con-

tribucions. Cal, en conseqüència, que el treball d'un i altre sector sigui avaluat conjuntament, perquè totes dues activitats es donen suport recíproc.

3.- Agricultura i artesania

Els otomí, doncs, produeixen en dos camps: el de l'agricultura i el de l'artesania. Són dues activitats que formen part del treball familiar. La dona otomí és artesana i també treballa en el camp; ara és ella, la dona, qui més contribueix a la vida del camperol.

L'aportació femenina té molta importància en la família camperola i compensa la insuficient producció agrícola.

Agricultura i artesania s'uneixen en l'economia otomí. La producció agrícola serveix per al nodriment i la venda de productes artesans augmenta els ingressos. L'artesania, doncs, és el complement de l'agricultura. La família otomí organitzat per produir i cadascun dels seus components col·labora en el procés productiu.

ORGANITZACIÓ FAMILIAR DE LA PRODUCCIÓ

Tant la producció artesana com l'agrícola tenen com a base la família. No vol dir pas que la família faci una divisió especialitzada de les tasques: és una cooperació de tots els components. Les dades que donem a continuació demostren el nivell de col·laboració familiar en les diverses explotacions agrícoles.

Tal com es desprèn d'aquestes dades, els otomí es reparteixen entre ells mateixos el treball. El cap de família, ajudat pels fills i la muller, organitza els treballs de l'explotació. D'acord amb les dades, 17 famílies camperoles fan les tasques senceres; únicament 4 se serveixen de treballadors que no són parents, o sigui gent de fora. 12 dels 17 grups esmentats compten amb l'ajut de la dona, generalment la muller del cap de la família, i 6 més

Treballadors en les explotacions, en relació amb caps de casa

Cap de l'explo- tació, numerat	Treballadors de dedicació completa (homes)	Treballadors de dedicació parcial (dones)	Treballadors de la família	Treballadors de fora
1	2	1	3	
2	1	1	2	
3	1	1	2	
4	2	1	3	
5	2	—	2	1
6	3*	1	4	
7	2*	1	3	
8	2	—	—	2
9	2	1	3	
10	2	—	—	2
11	—	—	—	—
12	2	1	3	
13	1	1	2	
14	2*	—	2	
15	2*	—	2	
16	2*	—	2	
17	1	—	1	
18	1	1	2	
19	2	—	—	2
20	2	1	3	
21	1	1	2	

* reben ajut dels fills.

tenen l'ajut dels fills. Aquests darrers, i les dones, treballen parcialment. Als camperols que compten amb treballadors no parents, no els ajuda cap membre de la família, ni els amos no intervenen en les tasques. Segons aquesta informació, el sistema de treball en l'agricultura otomí se centra en la família, llevat el cas de les explotacions més grans.

Pel que fa a l'artesania, s'ha produït un canvi en l'ús del vestit otomí. L'artesania d'abans únicament s'encarregava de cobrir les necessitats de consum en matèria d'indumentària. Antigament, el vestit era confeccionat amb independència respecte a la societat externa i, en canvi, el d'avui en depèn, sobretot en l'home, que ha d'adquirir a fora tot el material que cal per a la seva indumentària. Actualment venen els seus vestits a la societat exterior, la qual els adquireix a

un preu molt baix, atès el temps que es destina a la confecció. L'únic interès dels otomí a vendre és per tal de compensar la pobresa de la seva agricultura.

L'artesania és en essència una producció familiar. Malgrat que les dones otomí disposin de màquines de cosir —instal·lades en un centre per l'INI—, elles solament se'n serveixen per fer les costures i no totes les dones aprofiten les màquines, perquè no n'hi ha prou. Pràcticament, el treball artesà es fa tot a casa, durant les estones que les altres tasques deixen lliures. És la mateixa casa l'encarregada d'aconseguir tot el material que cal per a cada producte.

En l'agricultura, l'home és el cap de l'explotació, el treballador que hi esmerça tot el seu temps sencer i que és el responsable de tota la labor agrícola. L'ajuden els seus fills i, sobretot, la muller, que és el

membre familiar que fa la més considerable aportació. També sol rebre ajut dels veïns.

Tota la parentela manté relacions molt afectuoses i intercanvien visites ben sovint i, encara, comparteixen fàcilment els béns materials. Quan un membre baró de la família es casa, els primers anys del matrimoni els viu amb la família de la dona. Si els sogres tenen prou terra, pot ser que s'hi quedi a viure per sempre; en el cas contrari, la parella se n'anirà de seguida.

El camperol otomí troba la mà d'obra dins la seva mateixa família, la qual organitza les forces productives i mira de dependre el mínim possible de la societat exterior. Hi ha una divisió sexual en l'organització de les feines, però la divisió no hi és ni en les etapes separades.

L'artesania i l'agricultura formen part d'una única economia familiar; la primera fa d'ingrés complementari però, en certes èpoques de l'any, esdevé el primordial. La família otomí s'organitza en tota dependència ben unida. Tot ho és a la vegada: unitat de producció, unitat de treball i unitat de consum.

Hem intentat d'explicar breument l'organització socio-productiva dels otomí de Santiago Mezquitlán respecte a les seves activitats principals, artesania i agricultura. Les dues produccions són la base de la subsistència dels otomí. L'agricultura els dona els cereals per al seu nodriment, però no pas en grau suficient. I s'ajuden amb altres activitats, primordialment amb l'artesania. Una i altra asseguren la continuïtat del grup i aporten les condicions materials que calen per a la seva existència social. Es poden subratllar dos punts en aquest article:

1) Relacions socials internes

El camperol otomí posa en marxa tots els seus mitjans de producció per tal de fer-los fructificar; tot el seu patrimoni entra en joc en el procés de producció. Totes les operacions que executa l'otomí s'adrecen al fet d'obtenir els mitjans de subsistència. L'otomí combina tots els seus re-

La producció agrícola otomí és destinada únicament a l'autoconsum. Aquest és un problema que els otomí miren de resoldre a través d'altres activitats, la més importants de les quals és l'artesania.

44 (468/Volum 2/juliol-agost 1982

cursos i les dues activitats que hem esmentat són la base de la seva economia familiar.

La família otomí forma una unitat de producció que organitza l'explotació i produeix: l'home, la dona i els fills treballen en cooperació. L'home s'encarrega dels treballs agrícoles al camp, però té la col·laboració de tota la seva família. La dona és l'element més important de suport, car ella afronta totes les tasques: agrícoles, artesanes i domèstiques.

El sistema de producció és familiar i, consegüentment, també ho són les relacions socio-productives. Les forces productives les constitueix la família sencera: cadascun dels membres juga el seu paper en la producció i organització del treball i els ingressos vénen de totes dues activitats. La família otomí és una organització productiva, una organització de producció, una unitat per al consum i una organització per al reduït comerç artesà.

Les relacions de producció no solament es limiten a la família otomí, sinó que també són determinades per factors externs.

2) Relacions socials de producció externa i relació amb les primeres

La política indigenista del govern és orientada a la ràpida integració de les minories indígenes al món pre-industrial mexicà. Pel que fa als otomí de Santiago Mezquititlán, l'INI actua en diversos camps, especialment en aquell de la promoció d'artesania i de l'agricultura. La institució ha desenvolupat l'artesania femenina i n'ha fet una producció regular. El comerç de l'artesania és fet per tal d'evitar els abusos dels mitjancers. L'INI és ara el mitjancer de la circulació dels productes otomí. El preu que els ha fixat és bastant baix atesa la mà d'obra esmerçada. Tant els otomí com el govern mexicà troben en l'intercanvi una utilitat recíproca: 1) L'INI, comprant barat, promou l'artesania i fa circular els seus productes en el mercat intern i extern (exportació); 2) Els otomí, malgrat els baixos ingressos obtinguts, continuen treba-

llant per necessitat, perquè les vendes compensen el dèficit de la seva economia.

L'indi ha arribat a ser més dependent de la societat exterior i actualment compra tota la matèria primera per a la seva producció artesana. Ara l'otomí és un comprador més regular i depèn de l'exterior per organitzar la seva economia. La família otomí ha modificat la seva organització social en el treball per tal d'adequar-se a la nova modalitat de producció; la dona s'ha convertit en una obrera a domicili i fa un treball de demanda, suplementari per a ella.

L'economia otomí també depèn més de l'exterior, car ha canviat l'organització del treball. L'home, la dona i els fills són solidaris en la nova situació per tal d'organitzar la producció. La família reforça la seva unió per tal d'obtenir els mitjans que calen per al consum. Per tal de nodrir-se, els otomí depenen de la societat externa, per a la qual obligatòriament produeixen. La nova estructura de la seva economia ha originat un canvi en l'organització interna, en el treball i en

altres aspectes de la vida social.

L'organització socio-productiva d'aquesta societat significa una acumulació d'experiències d'acord amb les característiques presentades: adaptació al medi econòmic, invencions davant les noves situacions, assimilació i imitació d'elements procedents d'altres formes d'organització social que, en el cas que hem estudiat, cal que jutgem com a productives.

La nova cultura naixent d'aquests otomí no es forma amb independència respecte a les altres. El contacte, comprovat, amb altres cultures, ajuda a la comprensió i definició de l'aspecte socio-econòmic, que hem tractat aquí, del grup otomí. Aquest cas és una altra mostra —junt amb altres nombrosos grups indígenes— de l'existència d'una dependència del mercat capitalista en les relacions socio-econòmiques nacionals i internacionals, fins i tot de societats tan allunyades geogràficament.

(Prócoro Hernández)